

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

DOI: <https://doi.org/10.32689/2523-4536/71-11>
УДК 331.5

Дрозач М. І.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри управління персоналом та економіки праці,
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3971-9994>

Drozach Maksym

Ph.D. in Economics, Senior Scientific Associate,
Senior Lecturer at the Department of Personnel
Management and Labor Economics,
Private Joint Stock Company "Higher Educational Institution
Interregional Academy of Personnel Management"

ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ DEMOGRAPHIC PROSPECTS OF UKRAINE

В статті розглядаються демографічні перспективи України в контексті існуючої ситуації та прогнозів її розвитку. Автори статті аналізують імовірність виникнення демографічної кризи в Україні та її глибину внаслідок впливу низки негативних факторів. Для досягнення поставленої мети виконані наступні завдання: проаналізовано поточну ситуацію в Україні, зумовлену об'єктивними та суб'єктивними факторами, а також запропоновано можливості для покращення демографічної ситуації в Україні в середньо- та довгостроковій перспективі.

Ключові слова: війна, ринок праці, людський капітал, демографічна ситуація, міграція.

The article discusses the demographic prospects of Ukraine in the context of the current situation and forecasts of its development. The authors of the article analyze the probability of the demographic crisis in Ukraine and its depth due to the influence of several negative factors. To achieve this goal, the following tasks were performed: the current situation in Ukraine, due to objective and subjective factors, was analyzed, and opportunities for improving the demographic situation in Ukraine in the medium and long term were proposed. After gaining independence, the demographic situation in Ukraine has become more complicated: a decline in the birth rate, an aging population, a deterioration in the health of the nation, economic instability in the country, as well as migration processes (more people leave Ukraine than return). And the aggression of the Russian Federation makes irreversible in the short term the tendency to reduce the population in Ukraine. Further integration with the EU will further intensify migration processes, which could lead to the loss of a quarter to a third of Ukraine's population by the middle of the 21st century. Motivating Ukrainian citizens to return from abroad is not an easy task. As a rule, a higher standard of living and the level of remuneration abroad for the same work as in Ukraine, it becomes obvious that a person who "voluntarily and forcedly" lost his job in Ukraine in order to move to a safe place of residence and was able to find a job abroad is unlikely to return to Ukrainian labor market. After disappearance of artificial barriers, Ukrainian men will reunite with their family members abroad and are unlikely to return to Ukrainian labor market. As for children and teenagers, in the near future they may also decide to study abroad in order to obtain a European-style diploma. Ukraine is losing its demographic potential, first, the male population is decreasing. The number of women of fertile age is also decreasing. As a result of the long-term aggression of the Russian Federation, many women were forced to go abroad and built a new life. They no longer need to return and give birth or bring their children to Ukraine. These factors will have a negative impact on the labor market in the future. A separate issue is the development of the territories of Ukraine bordering Russia. If the Russian Federation remains within its borders as of 1991, then even after the Victory, there will be a potential threat of shelling of border settlements of Ukraine from the territory of the Russian Federation. The authors emphasize that it is necessary to take steps to promote Ukrainians to return home after winning the war. Measures are proposed to improve the situation in present and in future.

Keywords: war, labor market, human capital, demographic situation, migration.

Постановка проблеми. Аналіз існуючої ситуації щодо демографічного розвитку України засвідчує про наявність у коротко- та середньостроковій перспективі демографічної кризи, тобто значного скорочення чисельності населення, зумовленого об'єктивними факторами. З великою імовірністю, ми не зможемо уникнути цієї кризи у короткостроковій перспективі, тому потрібно зосередитися на пошуку шляхів виходу з неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці давно звертають увагу на проблеми щодо демографії в Україні. Зокрема, цьому питанню присвячена наукова та просвітницька діяльність Лібанової Е., Дорошенко Л., Грішнєвої О. та інших науковців. Це питання також не залишається поза увагою міжнародних інституцій [17].

Метою дослідження є аналіз складності існуючої демографічної ситуації в Україні та пошук шляхів її покращення у майбутньому. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні завдання:

– проаналізувати поточну ситуацію в Україні, зумовлену об'єктивними та суб'єктивними факторами;

– запропонувати можливості для покращення демографічної ситуації в Україні в середньо- та довгостроковій перспективі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після здобуття незалежності в Україні ускладнилася демографічна ситуація: спад народжуваності, старіння населення, погіршення здоров'я нації, економічна нестабільність у країні, а також міграційні процеси (з України виїжджає більше людей, ніж повертається). Найбільша кількість населення в Україні була зафіксована в 1993 році – 51 млн 870,4 тисячі осіб. Чисельність жінок в Україні переважає чисельність чоловіків, а рівень народжуваності, в порівнянні із 1991 роком, знизився вдвічі [4].

Напад Російської Федерації робить незворотною у короткостроковій перспективі тенденцію щодо скорочення чисельності населення в Україні. Зокрема станом на січень 2023 р. близько 5,3 мільйони людей стали внутрішньо-переміщеними особами, а 7 мільйонів виїхали закордон, з них 4 мільйони – до країн ЄС [16].

Подальша інтеграція з ЄС посилить міграційні процеси, що можуть призвести до втрати Україною від чверті до третини населення до середини XXI століття. Скорочення в першу чергу стосується населення віком до 60 років. В той самий час, чисельність населення віком 60+ років буде зростати. За всіх прогнозних сценаріїв розвитку ситуації, державні заходи

щодо соціальної підтримки населення старшого віку суттєво збільшать навантаження на працююче населення.

За найбільш песимістичного сценарію, який передбачає довготривалу війну та низьку чисельність українців, які повернуться з-за кордону після війни, до 2052 р. Україна втратить до 31% населення. Оптимістичний сценарій, який передбачає швидке відновлення України після війни та перетворення її на країну з позитивною міграцією, втрата населення передбачається на рівні до 21% [17, р. 30].

Демографічну ситуацію можна покращувати різними шляхами:

– стимулювати підвищення народжуваності;

– стимулювати повернення громадян України з-за кордону;

– стимулювати зовнішню міграцію до України.

Наразі в Україні значна частина інформації перебуває у статусі «для службового користування» і повністю може бути оприлюднена через 4-6 місяців після скасування дії воєнного стану [3], тому автори пропонують проаналізувати думки експертів. Українські науковці не мають великих надій щодо зростання народжуваності у післявоєнній Україні. Зокрема, Лібанова Е. не схильна сподіватися на бебі-бум, оскільки біологічне прагнення відтворити свій рід, щоб щось після тебе залишилося, зазвичай задовольняється однією дитиною. А друга дитина – це дуже серйозний ризик бідності. До того ж, жінки в нас дуже високоосвічені: хочуть реалізовуватися не тільки в межах родини.

У 2021 році народжувалося 1,2 дитини на одну жінку. А для того, щоб забезпечити просте відтворення поколінь за українських умов смертності, треба, щоб пересічна жінка за своє життя народила, в середньому, 2,15 дитини [11].

В Україні, як і в інших країнах світу, стає поширеним рух «чайлдфрі», під яким розуміють свідому відмову від батьківства, тобто свідоме небажання мати дітей. Найчастіше таке переконання властиве людям з вищою освітою і з середнім чи вище середнього рівнем доходів. Такі особи фактично могли б забезпечити хороший рівень життя, однак життя у своє задоволення є для них більш пріоритетним [9].

Грошові виплати за народження дітей не допомагають. Ця система працює перші 3-4 роки, а потім розмір виплат потрібно збільшувати, інакше це не працює [10].

Для повноцінного відновлення нації десять жінок повинні народжувати щонайменше 22-23 дитини. Проблема криється в тому, що навіть у 2021 році 10 жінок народжували лише 11 дітей. За прогнозами експертів, нинішній рік стане наймалодітнішим в новітній історії:

10 жінок (за прогнозами) народжуватимуть у середньому лише сім дітей [6].

В Україні зростання народжуваності вище рівня простого відтворення вітчизняними та міжнародними експертами визнається мало-ймовірним. Не додає оптимізму і тривалість життя населення в Україні, яка виглядає вигідно лише в порівнянні з Росією та країнами Африки [8, с. 114].

Необхідно звернути увагу на «весільний бум» в Україні на початку повномасштабної війни. У березні та квітні, після початку великої війни, шлюбів укладалося у півтора рази більше, ніж зазвичай. Здебільшого лідерами за кількістю новостворених родин були прифронтові області. Загалом за 11 місяців 2022 року було укладено майже 210 тисяч шлюбів. Проте кількість реєстрацій новонароджених за 11 місяців 2022 року впала на третину у порівнянні з відповідним періодом у 2021 році [13].

Це можна пояснити двома причинами:

- частина дітей від цих шлюбів була народжена, коли жінки вже перебували за кордоном [13];
- шлюби уклалися з метою засвідчення родинних зв'язків із військовими, на випадок настання окремих проблем щодо отримання від держави відповідних матеріальних ресурсів (на користь цього свідчить і активізація боротьби за легалізацію гей-шлюбів під час повномасштабної війни).

Після нашої перемоги постане проблема відновлення людського потенціалу України та зруйнованої економіки країни, інфраструктури всіх населених пунктів, які постраждали від бомбувань та ракетних обстрілів. Без широко-масштабного будівництва житла та соціальної інфраструктури мільйони біженців не зможуть і не захочуть повернутися назад на батьківщину. Більше того, до жінок з дітьми захочуть приєднатися їхні чоловіки [5].

Мотивація громадян України для повернення з-за кордону є непростим завданням. Розглянемо її з точки зору осіб, які вже мають необхідний рівень освіти та досвід роботи в Україні, та молодших громадян, які на момент виїзду мають незавершену освіту або не мають її взагалі.

Враховуючи, зазвичай, вищий рівень життя та рівень оплати праці за кордоном за таку саму роботу, як в Україні, стає очевидним, що людина, яка «добровільно-вимушено» втратила роботу в Україні заради переїзду в безпечне місце проживання і змогла працевлаштуватися за кордоном, навряд чи повернеться на український ринок праці. Після зникнення штучних бар'єрів, українські чоловіки поєднуються з членами своїх сімей за кордоном

і навряд чи повернуться на український ринок праці, адже другий раз ризикувати потрапити в Україну під «обмеження волі» ніхто не буде, особливо якщо професія чоловіка передбачає регулярні виїзди за кордон.

Навіть нелегальні українські працівники-«гастарбайтери», які одного разу вже залишилися в Україні без своєї закордонної роботи на невизначений строк, після омріяного виїзду будуть значно рідше приїжджати в Україну до своїх батьків та інших родичів та подвоять свої зусилля щодо легалізації та натуралізації за кордоном.

Щодо осіб із незавершеною освітою, дітей та підлітків, то найближчим часом вони можуть вирішити здобувати освіту за кордоном, щоб отримати диплом європейського зразка, адже такий диплом є своєрідною перепусткою на європейський ринок праці з абсолютно іншими зарплатами [11]. Рівень інтеграції українських дітей у нових середовищах може залежати від країни. Більші культурні та мовні відмінності існують в таких країнах, як Німеччина та Австрія, у порівнянні з Польщею, Словаччиною та Чехією, де українці інтегруються швидше.

Лібанова Е. вважає, що повернути дітей в Україну буде складно, якщо не запропонувати їм цікавих перспектив. Це має включати конкурентні зарплати, прийнятні умови праці та повагу до їхньої професії. Проте це може бути нереально для поствоєнної України зі зруйнованою інфраструктурою та обмеженими ресурсами [14].

Люди приїжджатимуть до України з двох причин: або рівень їхнього життя нижчий, ніж в Україні, або з ідеологічних міркувань. Потрібно щоб в Україні було стрімке економічне зростання, робочі місця з гідною заробітною платою та умовами праці [10].

Окремою проблемною категорією є люди, які виїхали з України нелегально в умовах воєнного стану. У період з 24 лютого по 31 грудня 2022 р. лише в систему «Шлях» внесли відомості щодо 96 442 чоловіків призовного віку. Із них назад не повернулись 9 373 чоловіки, що становить 11,1% від загальної кількості виїздів [12].

Очевидно, що людина, яка перетнула кордон нелегально, значно обмежена щодо мотивації для повернення на батьківщину, особливо враховуючи окремі перспективи покарань для таких осіб, значно серйозніших, ніж штраф [2].

За прогнозами експертів, частка незворотних мігрантів становитиме близько 50%. Сукупний обсяг економічних збитків, пов'язаних із людськими втратами війни,

складе 348,5 млрд грн, або 6,3% ВВП. Нестача людських ресурсів впливатиме на стан економіки не менше, аніж наслідок руйнування росіянами українських підприємств [6].

Окремим питанням є розвиток територій України, прикордонних з Росією. Якщо Російська Федерація залишиться у своїх кордонах станом на 1991 рік, тоді навіть після Перемоги зберігатиметься потенційна загроза обстрілів прикордонних населених пунктів України з території РФ, адже, наприклад, у дуже розповсюдженій в армії агресора РСЗВ «Град» максимальна дальність стрільби складає 40 кілометрів, а мінімальна – 5 кілометрів [1].

Тому повернення населення потребує додаткового стимулювання з боку держави. Е. Лібанова наводить кілька можливих варіантів, зокрема:

- варіант Ізраїлю: коли бізнесу та мешканцям доплачують за ризики;
- вахтовий варіант: платити людям, які працюватимуть вахтовим методом;
- створити воєнні поселення [10].

І. Троценко наголошує на двох варіантах майбутнього України: або до нас приїжджає щорічно мільйон людей, ми вчимо їх української мови, будуємо аеропорти та нові міста за кошти відновлення, або йдемо шляхом Боснії і Герцеговини, де післявоєнна надія змінилася економічною стагнацією. Але, наприклад Велика Британія за останні пів року видала робочих віз більше, ніж Україна за останні п'ять років [15].

Експерти також пропонують наступні заходи:

- прийняття відповідних законів щодо повної зайнятості, гідної оплати праці;
- підвищення продуктивності праці, цінової стабільності;
- недопущення корупції та запровадження економічних механізмів боротьби з нею;
- розробка ефективної соціальної політики, політики зростання доходів і споживання населення [7].

Висновки. 1. Україна втрачає свій демографічний потенціал внаслідок зниження чисельності чоловічого населення, що в майбутньому також негативно впливатиме на ринок праці; 2. В Україні зменшується

кількість жінок фертильного віку, оскільки внаслідок тривалої агресії РФ багато жінок були змушені виїхати закордон та побудували та нове життя. Вони вже не мають потреби повертатися до України; 3. Зменшується кількість новонароджених дітей через небажання жінок народжувати у небезпечній ситуації і тотальну незахищеність інфраструктури – це стосується як пологових будинків та лікарень, так і просто житла пересічних громадян. За можливості, жінки надають перевагу народжуванню і проживанню своїх дітей закордоном; 4. Невизначена ситуація щодо можливості обмеження деяких прав та збільшення деяких обов'язків громадян України навіть після закінчення війни спонукатиме деяких українців та українок докласти додаткових зусиль для забезпечення стабільного життя і добробуту для себе та своїх дітей закордоном замість того, щоб жити в Україні та примножувати її людський капітал; 5. Експерти пропонують виправити цю ситуацію шляхом залучення мігрантів. Але, по-перше, мігранту потрібна достатня заробітна плата, що не завжди можливо в умовах слабкої економіки. А по-друге, мігрант не може залишатися в такому статусі назавжди. Він пройде процедуру натуралізації, отримає український паспорт, що автоматично покладе на нього військовий обов'язок і заборону виїжджати закордон. Подібну ситуацію ми зараз бачимо із мігрантами з Таджикистану до РФ, яких активно залучають до війни одразу після видачі їм паспорта. Це значно знижує привабливість українського паспорта для іноземних громадян; 6. Замість іммігранта значно простіше прийняти на роботу громадянина України, який повернувся з-за кордону. Такі люди добре володіють державною мовою, знайомі з українською культурою, мають досвід роботи в Україні та кваліфікацію, підтверджену українськими документами. Тому автори пропонують припинити будь-які інсинуації щодо майбутнього покарання для українців, які під час війни виїхали закордон. Навпаки, необхідно сприяти їх поверненню та реінтеграції в українське суспільство на засадах рівних прав.

Список використаних джерел:

1. 122 мм реактивна система залпового вогню БМ-21 «Град». URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/122-mm-reaktyvna-systema-zalпового-vognyu-bm-21-grad/> (дата звернення: 03.10.2023).
2. В Україні можуть карати чоловіків, які незаконно виїхали за кордон. Для цього створять законопроект. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-mozhut-karati-cholovikiv-yaki-nezakonno-viyihali-zakordon-dlya-cogo-stvoryat-zakonoprojekt> (дата звернення: 03.10.2023).
3. Демографічна криза: на відновлення Україні може знадобитися 50 років. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3671923-demograficna-kriza-na-vidnovlenna-ukraini-moze-znadobitisa-50-rokiv.html> (дата звернення: 03.10.2023).

4. Демографічна ситуація в Україні в період незалежності. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti> (дата звернення: 03.10.2023).
5. Демографічні чинники післявоєнного відновлення нашої країни. URL: <http://www.golos.com.ua/article/364400> (дата звернення: 03.10.2023).
6. Демографія війни: хто відбудує повоєнну Україну. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/905422.html> (дата звернення: 03.10.2023).
7. Іванов С.В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1 (686). С. 75–89. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6678/1/Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн невтрачені можливості для України.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).
8. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. Київ : Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с. URL: <https://www.idss.org.ua/monografii/Prognoz%20Ukrain.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).
9. Ливдар М.В., Ярошевич Н.Б., Степанова А.В. Демографічна ситуація в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Гроші, фінанси і кредит*. 2019. Випуск 6 (17). С. 304–309. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2019/6_17_ukr/57.pdf (дата звернення: 03.10.2023).
10. Бойко О. Не варто мріяти про нездійсненне: 90% біженців не повернуться в Україну. URL: <https://suspilne.media/381881-ne-varto-mriati-pro-nezdijsnenne-90-bizenciv-ne-povernutsa-v-ukrainu-direktorka-institutu-demografii/> (дата звернення: 03.10.2023).
11. Середа С. Про бебібум давайте не мріяти. Це – нереально. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/05/29/7404353/> (дата звернення: 03.10.2023).
12. Отаманчук В. Стало відомо скільки чоловіків призовного віку втекли з Хмельниччини за кордон під час війни. URL: <https://vsim.ua/Podii/stalo-vidomo-skilki-cholovikiv-prizovnogo-viku-vtekli-z-hmelnichchini--11778335.html> (дата звернення: 03.10.2023).
13. Ільченко Л. Стало відомо, як в Україні обвалилася народжуваність. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/stalo-vidomo-jak-v-ukrajini-obvalilasja-narodzhuvanist-.html> (дата звернення: 03.10.2023).
14. Якобчук А. Україна на порозі демографічної кризи. URL: <https://slovoproslovo.info/ukraina-narozozhi-demografichnoi-krizi-ella-libanova/> (дата звернення: 03.10.2023).
15. Троценко І. Чому Україні потрібен мільйон мігрантів щороку. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/17/699148/> (дата звернення: 03.10.2023).
16. The war exacerbates Ukraine's population decline new report shows. European Commission. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/jrc-news-and-updates/war-exacerbates-ukraines-population-decline-new-report-shows-2023-03-08_en (дата звернення: 03.10.2023).
17. Ukraine's Population Future after the Russian Invasion. The role of migration for demographic change. 2023. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC132458> (дата звернення: 03.10.2023).

References:

1. 122 mm reaktivna systema zalpovoho vohnyu BM-21 "Hrad" [122 mm BM-21 Grad multiple rocket launcher system]. Available at: <https://mil.in.ua/uk/articles/122-mm-reaktyvna-systema-zalpovogo-vohnyu-bm-21-grad/> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
2. V Ukrayini mozhut' karaty cholovikiv, yaki nezakonno vyikhaly za kordon. Dlya ts'oho stvoryat' zakonoprojekt [In Ukraine, men who illegally left the country can be punished. A draft law will be created for this purpose]. Available at: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-mozhut-karati-cholovikiv-yaki-nezakonno-viyihali-za-kordon-dlya-cogo-stvoryat-zakonoprojekt> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
3. Demohrafichna kryza: na vidnovlennya Ukrayini mozhe znadobytysya 50 rokiv [Demographic crisis: it may take 50 years for Ukraine to recover]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3671923-demograficna-kryza-na-vidnovlennya-ukraini-moze-znadobitisa-50-rokiv.html> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
4. Demohrafichna sytuatsiya v Ukrayini v period nezalezhnosti [Demographic situation in Ukraine during the period of independence]. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
5. Demohrafichni chynnyky pislyavoynenoho vidnovlennya nashoyi krayiny [Demographic factors of post-war recovery of our country]. Available at: <http://www.golos.com.ua/article/364400> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
6. Demohrafiya viyny: khto vidbuduye povoyennu Ukrayinu [Demography of war: who will rebuild the post-war Ukraine]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/blog/905422.html> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
7. Ivanov S.V. (2019) Ekonomichne vidnovlennya i rozvytok krayin pislya zbroynykh konfliktiv ta voyen: nevtracheni mozhlyvosti dlya Ukrayiny [Economic Recovery and Development of Countries after Armed Conflicts and Wars: Unlost Opportunities for Ukraine]. *Економіка України – Economy of Ukraine*, no. 1 (686), pp. 75–89. Available at: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6678/1/Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн невтрачені можливості для України.pdf> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)

8. Libanovoyi E.M. (eds.) (2006) Kompleksnyy demohrafichnyy prohnoz Ukrayiny na period do 2050 r. (kolektyv avtoriv) [Comprehensive demographic forecast of Ukraine for the period up to 2050]. Kyiv: Ukrayins'kyy tsentr sotsial'nykh reform, 138 p. Available at: <https://www.idss.org.ua/monografii/Prohnoz%20Ukrain.pdf> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
9. Lyvdar M.V., Yaroshevych N.B., Stepanova A.V. (2019) Demohrafichna sytuatsiya v Ukrayini: problemy ta shlyakhy yikh vyrishennya [Demographic situation in Ukraine: problems and ways to solve them]. *Hroshi, Finansy i Kredyt – Money, Finance and Credit*, vol. 6 (17), pp. 304–309. Available at: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2019/6_17_ukr/57.pdf (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
10. Boiko O. Ne varto mriyaty pro nezdiysnenne: 90% bizhentsiv ne povernut'sya v Ukrayinu [Do not dream of the impossible: 90% of refugees will not return to Ukraine]. Available at: <https://suspilne.media/381881-ne-varto-mriati-pro-nezdiysnenne-90-bizenciv-ne-povernutsa-v-ukrainu-direktorka-institutu-demografii/> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
11. Sereda S. Pro bebibum davayte ne mriyaty. Tse – nereal'no [Let's not dream about babyboom. It's unreal]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/05/29/7404353/> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
12. Otamanchuk V. Stalo vidomo skil'ky cholovikiv pryzovnoho viku vtekly z Khmel'nychchyny za kordon pid chas viyny [It became known how many men of draft age fled from Khmelnytskyi to abroad during the war]. Available at: <https://vsim.ua/Podii/stalo-vidomo-skilki-cholovikiv-prizovnogo-viku-vtekli-z-hmelnichchini--11778335.html> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
13. Ilchenko L. Stalo vidomo, yak v Ukrayini obvalylasya narodzhuvanist' [It became known how the birth rate collapsed in Ukraine]. Available at: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/stalo-vidomo-jak-v-ukrajini-obvalilasja-narodzhuvanist-.html> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
14. Iakobchuk A. Ukrayina na porozi demohrafichnoyi kryzy [Ukraine is on the verge of a demographic crisis]. Available at: <https://slovoproslivo.info/ukraina-na-porozi-demohrafichnoi-kryzi-ella-libanova/> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
15. Trotsenko I. Chomu Ukrayini potriben milyon mihrantiv shchoroku [Why Ukraine needs a million migrants every year]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/17/699148/> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
16. The war exacerbates Ukraine's population decline new report shows. European Commission. Joint Research Centre. Available at: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/jrc-news-and-updates/war-exacerbates-ukraines-population-decline-new-report-shows-2023-03-08_en (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)
17. Ukraine's Population Future after the Russian Invasion. The role of migration for demographic change. EU Science Hub. European Union, 2023. Available at: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC132458> (accessed October 3, 2023). (in Ukrainian)